

JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 02.04.2021
Published /Yayınlanma 29.05.2021
Article Type/Makale Türü Research Article

Citation/Alıntı: Doğan, İ. H. (2021). Mu'tezile'nin Allah ve kul iradesine bakışı. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(70), 1281-1290.
<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2442>

İbrahim Halil DOĞAN

<https://orcid.org/0000-0003-4029-3947>

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Kahramanmaraş / TÜRKİYE

MU'TEZİLE'NİN ALLAH VE KUL İRADESİNE BAKIŞI MU'TEZİL'S VIEW OF TO GOD AND HIS SERVANT WILL

ÖZET

İrade meselesi kelâm ilminin temel problemlerinden birisini teşkil etmektedir ki kulun fiillerdeki cebr ve hürriyeti, Allah'ın adaleti gibi daha pek çok problemin temelinde de bu konu bulunmaktadır. İrade meselesi geçmişten günümüze iki temel gaye üzere şekillenmiştir. Bunlardan ilki Allah'ın tevhidinin ispatıdır, başka bir ifade ile "çok tanrılı inanç" anlayışını Tanrı'nın birliğine olan inançtan uzak tutmaktır. Bir diğer amaç ise Allah'ın iradesinin kulların fiilleri üzerindeki etkisinin olmadığını ispat etmektir. Yani kulların fiillerinden kendilerinin sorumlu olduğunu ispat gayesidir. Tabi ki bu konuya temel etken beşerî sebeplerden kaynaklı çatışmalar olmuştur. Buna bağlı olarak ilahi irade ve bu bağlamda kulun iradesi kavramları da tartışma konusu olmuştur. Aynı şekilde bu ikiliğe bağlı olarak Allah'ın, cüz'î iradeyle bir dizi eylemde bulunan insanların eylemleri üzerinde bir etkisi olup olmadığı da kelâm ilminin konusu olmuştur. Bu yaklaşımlar bağlamında ise söz konusu kelâm âlimleri öncelikle "irade" tanımlamasını yapmış ardından Allah ve kulun iradesinin farkını açıklamıştır. Nihayetinde bazıları insanların eylemlerinde hür olduğunu belirtmişlerdir. Öte yandan bazı ilahiyat âlimleri de insanların eylemlerinde baskı altında olduğunu belirtmiştir. Bunların akabinde ise sıfatların Allah'ın zatı ile ilişkisini açıklayarak Allah'ın birliğini izah ve ispat gayesinde olmuşlardır. Bütün bu gayeler Allah ve kulun iradesinin biraz daha anlaşılmasına destek olmuştur. Bizim de çalışmamız konuya Mu'tezile âlimlerinin genelinin bakış açısı ile bu amaca yönelik bir destek mahiyetinde hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Tevhid, Teşbih, Muhal, Mümkün, Adalet, Cebr, Küllî İrade-Cüz'î İrade.

ABSTRACT

The concept of volition constitutes one of the main problems of Kalam Science. In addition, this issue underlies many other problems such as the coercion and freedom of actions of the person and the justice of God. The issue of volition has been built on two main goals from past to present. The first of these aims is to prove the unity of God, in other words, it is the aim of keeping the understanding of "polytheistic belief" away from belief in the unity of God. Another aim is to prove that God's volition has no effect on the actions of a person. In other words, it is to prove that people are themselves responsible for their actions. Of course, the main factor in this issue has been some human-based conflicts. Accordingly, the concepts of divine volition and, in this context, the volition of the person have also been the subject of discussion. Similarly, depending on this duality, it has been discussed whether the main volition is within God and whether God will have an obstructive-facilitating or coercive-mandatory effect on a person who has some intentions with little volition. In the context of these approaches, some of these theological scholars defined "Will" and then tried to explain the difference between the will of God and the will of the people. After all, some have stated that people are free in their deeds. On the other hand, some theological scholars have also stated that people are under pressure in their actions. Subsequently, theologians tried to explain the relationship between attributes and the essence of god and they aimed to explain and prove the unity of God. All these goals have supported a little more understanding of the validation of God and the people. Our study has been prepared as a support for this purpose with the general point of view of Mu'tazila scholars.

Keywords: Mu'tezile, Unity Of God, Likeness, Implication, Possible, Fair, Force, Unlimited Volition, Limited Volition.

Issue/Sayı: 70

Volume/Cilt: 8

jshsr.org

ISSN: 2459-1149

1. GİRİŞ

Mu‘tezile kelimesi ayırmak, uzaklaştırmak manalarına gelen “a-z-l” kökünden türetilmiştir. Lügatta ise “ayrılan, uzaklaşan, uzaklaşp bir köşeye çekilen” anlamlarında kullanılmıştır.¹

Istilahi mana olarak ise bu kelime, muhalifleri tarafından Mu‘tezile’nin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ(ö. 131/748), Âmr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve taraftarlarına verilen isim olup Ehl-i Sunnet görüşlerinden ayrılanlar manasında kullanılmıştır.²

Mezhebin teşekkül süreci ise Basra’da³ Hicri 2. asrın başlarına tevafuk etmekte olup aynı zamanda bu mezhep keliminin ilk kurucusu sayılmıştır.⁴ Bu mezhep en parlak dönemlerini Abbasi halifesi Me‘mun, Mu‘tasım ve özellikle halife Vasık döneminde yaşamıştır. Akabinde ise halife Mütevekkil dönemi mezhebin çöküş dönemi olmuştur.⁵ Çok önemli bir mezhepler tarihçisi olarak kabul edilen Şehristani’nin (ö. 548/1153) nakline göre bu mezhebin teşekkülünün Vâsıl ile Vâsıl’ın hocası olan Hasan el Basrî’nin(ö. 110/728) fikir ayrılığından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Şehristani’nin bu naklini başka tarihçilerin de aktardığını görmekteyiz.⁶ Fakat günümüz mezhep tarihçilerinin araştırmalarında bu nakillerin şüphe barındırdıkları hatta efsane dahi olduğu söylenilmiştir. Buna gerekçe olarak da farklı râvilerin ayrılma eylemini Vâsıl’ın talebesi⁷, kayınbiraderi⁸ Âmr b. Ubeyd’e atfetmeleri gösterilmiştir. Ayrıca isimlendirme noktasında da ihtilafın mevcut olduğu belirtilmekte olup kimi râvilerin isimlendirmeyi âma olan Katade b. Diame es Sedüsi’ye (ö. 117/735) atfettikleri ifade edilmiştir.⁹ Mu‘tezile’nin bir kısmı da bu isimlendirmeyi kabullenip kavrama “batıldan ayrılanlar” anlamını yüklemişler ve bu manayı kimi ayetler¹⁰ ile desteklemeye çalışmışlardır.¹¹ Dolayısıyla rivayetlerde ihtilafın olduğunu görmekte olsak da bu râvilerin bir fikir ayrılığı meselesinin varlığında ittifak halinde olduklarını ve de mezhebin bu fikir ayrılığından kaynaklı teşekkül sürecine girdiğini görebilmekteyiz.

Son olarak da Mu‘tezile’nin yayıldığı coğrafyaya bakıldığında bu coğrafya sahasında başta Basra ve Bağdat olmak üzere el-Cezire, Horasan, Yemen, Mağrip, Mısır, İran, Mâverâunnehir, Kûfe, Ermenistan ve Taberistan’ın olduğu görülmüştür.¹²

2. MU‘TEZİLE’DE İRADE TANIMLAMALARI

Mu‘tezile “mürtekib-i kebîre” konusunda olduğu gibi daha birçok konuda diğer mezheplerden farklı düşünmüştür.¹³ Bunlardan bir diğeri de irade meselesidir. Diğer mezheplerden farklı düşünülen bu konunun ilk tartışmacısının -kaderi reddederek insan hürriyetini savunan Ma’bed el-Cühenî (ö. 83/702) ve Gaylan ed-Dımsıkî (ö. 120/738) olduğu söylenmiştir.¹⁴ Bir şeyi istemek, dilemek, talep etmek anlamlarına gelen irade kelimesini Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413), “Bir işin vücut bulmasına tahsis edilmiş sıfat” olarak tanımlamıştır.¹⁵ Râgıb el-İsfehânî (ö. 502/1109) ise irade kavramını; “Bir şeyi yumuşaklıkla aramak, elde etmek için gidip gelmek, fikren dolaşp bakmak ayrıca arzu, ihtiyaç ve ümitten meydana gelen fiilin başlangıç veya sonucuna yönelik bir güç” olarak tanımlamıştır.¹⁶ İrade için bir diğer mana olarak da “Nefsin bir şey hakkında yapılmalıdır veya yapılmamalıdır diye hüküm vererek ona meyil etmesidir.”¹⁷ şeklinde bir tanımlama yapılmıştır. Ayrıca irade kelimesi, ihtiyar (tercih etmek) kelimesi ile de eşdeğer tutulmuştur.¹⁸

Bunlardan sonra konumuz olan Mu‘tezile’ye tekrar dönecek olursak Mu‘tezile’nin irade anlayışlarının, ilahi adalet prensibi çerçevesinde şekillendirildiği söylenebilir.¹⁹ Aslında ilahi adalet prensibini de

¹Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi* (Ankara, DİB Yayınları, 2. Bsk., 2016), 196.

²Abdulkadir el-Bağdadi, *el-Fark beynel fırak*, Trc: E. Ruhi Fiğlalı (Ankara, TDV Yayınları, 7.Bsk, 2014), 85-86.

³Şehristani, *el-Milel ve Nihal*. Trc: Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık,2016), 83

⁴Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam* (Konya: Tekin Kitabevi, 7.Bsk, 2012), 40.

⁵İsmail Şık- İsmail Yürük vd., *Kelam I* (Ankara: Gece Kitaplığı, 1.Bsk., 2015), 116.

⁶İrfan Abdulhamid, *İslamda itikadi mezhepler ve Akaid Esasları*, Trc: M.Saim Yeprem (Ankara,; TDV Yayınları, 1.Bsk, 2010), 96.

⁷Ramazan Yıldırım- Ömer Aydın vd., *Kelam Tarihi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1.Bsk, 2017), 171.

⁸Abdulhamit Sinanoğlu, *İmam Ebu Hanife ve Vasil b. Ata* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 139.

⁹Abdulhamid, *İslamda itikadi mezhepler ve Akaid Esasları*, Trc: M.Saim Yeprem , 97.

¹⁰Meryem 19/48; Müzemmil73/10.

¹¹Şık vd., *Kelam I*, 112.

¹²Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 216.

¹³İşik, Kemal, “Mutezile’nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri” (Ankara Ünivesitesi, Doktora Tezi, 1967), 67-80.

¹⁴Hamdi Gündoğar, “Mu‘tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi” Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8/2, (2004), 208.

¹⁵Gölcük ve Toprak, *Kelam*, 247.

¹⁶Hüseyin, Şahin, “Kaderin İrade ve Kudret Sıfatlarıyla İlişkisi” (Ankara Üniversitesi: Yüksek Lisans Tezi, 2003), 36.

¹⁷Abdülhamit, Sinanoğlu “Mu‘tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti”(Ankara Üniversitesi: Doktora Tezi, 2000), 80.

¹⁸Sinanoğlu, “Mu‘tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti”, 83.

¹⁹Gündoğar, “Mu‘tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi”, 206.

kendileri tarafından anlamlandırılmıştır. Nitekim Mu'tezili olan Kâdî Abdülcebâr'a (ö. 415/1025) göre adalet Allah'ın her türlü çirkinlikten, yararlı işleri terk etmekten, maslahat aykırı ya da çirkin olan vasıtalarla dua etmekten tenzih etmek, bütün fiillerinde hikmet ve isabetin bulunduğunu kabullenmektir.²⁰ Kâdî Abdülcebâr bu görüşüne Kur'an-ı Kerim'den kimi ayetleri delil getirmiştir. Örnek olarak Neml Suresi 88. Ayet olan "Bu her şeyi sağlam tutan Allah'ın işidir" ayetindeki "sağlam tutmak" ifadesinin "iyi-güzel" olarak yorumlamıştır.²¹ Kâdî Abdülcebâr bu ayet yorumuna örnek olarak da insanın fiillerini gösterir ve bazı insanlar Mecûsî bazıları Hristiyan bazıları da Yahudi olmaktadır der. Eğer bu fiiller Allah'ın iradesi ile olmuş olsa bu durum ayet ile çelişir. Dolayısı ile bu çirkin fiillerin Allah'ın iradesi ile bağlantılı olduğunun düşünülmesi doğru değildir ve aksine kullar kendi fiillerinin yaratıcılarıdır demiştir.²² Bu bağlamda onlar ilahi iradeyi ilahi emir mahiyetinde telakki edip söz konusu çirkin fiillerin ilahi irade dışında olduğunu ifade etmişlerdir. Çünkü ancak güzel fiiller ilahi irade-emir kapsamındadır.²³

Tabi Ehl-i Sünnet kelmacıları her ne kadar bu ve bunun gibi durumları "Kesb" kavramı ile izah etmeye çalışsa da Kâdî Abdülcebâr'a göre bir fiilin iki failinin bulunmasının muhal olması hasebi Ehl-i Sünnet'in kesb tezi makul değildir.²⁴ Nitekim Sa'düddîn et-Taftâzânî de "Nasıl ki beyaz taşı veya siyah taşı yaratan Allah için 'Allah beyazdır,' 'Allah siyahtır' denilemez ise aynı şekilde çirkin diye nitelendirilen fiillerin yaratılması sebebi ile 'Allah çirkin, zalim, fâsık...' gibi sıfatlandırmalar yapılamaz. Zira o fiili yaratmak değil bilakis o fiili kazanmak çirkindir." şeklinde bir eleştiriyi Mu'tezile'ye yönelterek onların yukarıda zikredilen görüşünü "büyük bir bilgisizlik" olarak da nitelendirilmiştir.²⁵

Bunun yanında irade anlayışlarının sağlamaştırılması için fiillerin güzel veya çirkin (hüsün-kubuh) diye nitelendirilmesinin sebebi de Ehl-i İ'tizâl'de ele alınmıştır. Kâdî Abdülcebâr'e göre eylemleri güzel veya çirkin kılan etken ilahi emir ve nehiyeler değildir. Bilakis onların güzel ve çirkin nitelikleri kendi nefislerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısı ile Allah, fiilleri bundan dolayı emir veya nehiy etmiştir.²⁶ Kâdî Abdülcebâr'ın bu son görüşlerine bakıldığında Mu'tezile'ye göre Allah'ın emir ve nehiyelerinin fiillere değil bilakis Allah'ın emir ve nehiyelerinin fiillere tabi olduğu görünmektedir.

Kâdî Abdülcebâr'ın irade tanımlamasına baktığımızda ise insanın eylemlerinde özgürlük ve kudretinin olmadığını belirten Cebriyye'ye²⁷ karşı iradenin insanın eylemlerinde dilediği bir fiili istemesi, ona yönelmesi, onu gerçekleştirip gerçekleştirmemesi durumuna eşdeğer bir tanımlama görmekteyiz.²⁸ Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün temsilcilerinden Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât'ın (ö. 300/913) talebesi Ebu'l-Kâsım el-Belhi (Kâ'bî) (ö. 319/931) ise ilahi iradeyi Allah'ın kendi işleri hususunda onları bilmesi ve başkasının işleri hususunda ise onları emreden olması şeklinde tanımlanmıştır.²⁹ Kâ'bî'den bir başka tanımlama ise şöyledir: İlahi irade Allah'ın, fiillerinde mecbur olmamasından başka bir şey değildir.³⁰ Yine Kâ'bî başka bir tanım getirerek ilahi iradeyi "Hâkimiyet altında bulunmama ve yenilgiye uğratılmama" şeklinde açıklamıştır.³¹ Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303/916) ve öz oğlu Ebû Hâşim el-Cubbâî'nin (ö. 321/933) irade tanımlamaları ise "ilim sıfatı üzerine artık bir sıfat" olması şeklindedir.³² Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-850), ilahi iradeyi "murad" dan ayrı tutarak iradeyi Allah'ın yaratması olarak tanımlamış ve bunun da -Yasin Suresi'nde ifade edildiği gibi³³ - bir sözden yani "kün (ol)" kelimesinden ibaret olduğunu ifade etmiştir.³⁴ Ebû'l-Hüzeyl'den etkilenmiş olmalı ki onun hem öğrencisi hem de kız kardeşinin oğlu olan ve de En-Nazzâm lakabı ile tanınan İbrâhîm en-Nazzâm (ö. 231/845), hocasının tanımlamasına yakın bir tanım yapmıştır. Ona göre öncelikle Allah'ın iradesinin hakikaten değil mecazen olduğu bilinmelidir. Bunun akabinde O'nun iradesi iki kısımdır. İlk kısım Allah'ın kendi fiillerine raci olup bu, o fiilleri yaratması manasındadır. İkinci kısım ise kulların fiillerine raci olup bu da kulların "hasen" fiillerini emredici, "kabi" fiillerini nehiy edici olmasıdır. Yani ilahi

²⁰Şık vd. *Kelam I*, , 127.

²¹Gündoğar, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", 213.

²²Gündoğar, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", 214.

²³Ebû'l Muin En-Nesefî, *Tabsıratu'l Edille Fi Usulî'd-Din*, Neş: Atay, Hüseyin, DİB.Yay., Ankara, 1993, II. Cilt, S.281-282

²⁴Gündoğar, "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", 210-213.

²⁵Taftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, Trc: Süleyman Uludağ (Ankara: Dergah Yayınları, 2013), 161.

²⁶Şık vd., *Kelam I*, 134.

²⁷Ünverdi, Veysi, (2012) "Kadı Abdulcebbar'da İradenin Aktörleri ve İrade Özgürlüğü" Gümüşhane Üniv. İlahiyat Fak.Dergisi, 2/2, 144.

²⁸Selim, Özarslan, *Kelam Tarihi* (İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2.Bsk., 2018) , 55.

²⁹Fahreddin, Razi, *el Muhassal*, Trc: Hüseyin Atay (Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002), 161.

³⁰Sinanoğlu, "Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti", 84.

³¹Hasan, Kurt, "İmam Maturidi'de Mu'tezili Kabi'nin Eleştirisi" (Bilimname Dergisi, ?/20, (2011), 109-

³²Razi, 2002, 165.

³³Yasin 36/82: "Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri yalnızca: 'ol' demesidir; o da hemen olur." "

³⁴Yıldırım-Aydın vd., *Kelam Tarihi*, 174

iradenin “O’nun işi, emri ve hükmü” olduğunu ifade etmiştir.³⁵ İrade sıfatı ile bağlantılı olarak Mu‘tezile’nin adalet sıfatı anlayışının “Allah’ın kullarının fiillerini yaratmaması” olarak tanımlandığının bilinmesinin faydalı olacağını düşünüyoruz.³⁶

Görüldüğü gibi Mu‘tezile’nin ilahi irade tanımlamaları bu şekilde olup daha çok Allah’ın adalet sıfatı temelinde şekillenmiştir. Allah’ın adaletinden bahsederek kullara irade, hürriyet hakkı tanınmanın Allah’a vâcib olduğu görüşünü benimseyen Mu‘tezile mezhebi ne yazık ki kendisi, Allah’a vâcib gördüğü bu ilkeyi kendisine çok görmüştür. Bununla da kalmayıp dönemin siyasi iktidar baskısı ile kendi görüşlerini halka cebren kabul ettirmeye çalışmıştır.³⁷

Buraya kadar Mu‘tezile’nin doğuşu ve Mu‘tezile âlimlerinin ilâhi irade tanımlamalarına değindik. Şimdi ise söz konusu fırkanın iradenin mahiyetine ve kısımlarına dair görüşlerini ele almaya çalışacağız.

3. MU‘TEZİLE’DE İRADENİN MAHİYETİ

Mu‘tezile, sıfatları zattan ayrı bir sıfat ve zatına zâid bir sıfat olarak görmemektedirler. Çünkü onlara göre bunun aksi durumu, “Taaddüd-i Kudema” anlayışını doğurur ki bu da tevhid ilkesi ile bağdaşmamaktadır. Dolayısı ile onlar Allah’ın sıfatlarını kabul ederlerken Allah’ın zatından ayrı veya zatına zâid kudret, ilim gibi sıfatları var demek yerine Allah, zatı ile Kâdir, zatı ile Âlimdir demeyi tercih etmişlerdir. Bu sebepten dolayı da Mu‘tezililer Ehl-i Sünnet tarafından Allah’ın sıfatlarını inkâr etmekle itham olunmuşlardır.³⁸ Tabi burada değinmekte yarar olacağını düşündüğümüz bir nokta da şudur ki İslâm Tarihinde Allah’ın sıfatlarını ilk defa konu edinip onları inkâra giden mütekelim Ca’d b. Dirhem (ö. 124/742) olmuştur. Akabinde ise Cehm b. Savfân (ö. 128/745-46) onun bu yöndeki fikirlerini Cehmiyye fırkası dâhilinde sürdürmüştür.³⁹

Bir diğer zat-sıfat anlayışı da şöyledir: Allah’ın ilmi yoktur ancak O Âlimdir, kudreti yoktur ancak O, Kâdirdir. Diğer sıfatlar için de bu durum kabul edilmiştir. Mu‘tezile’nin bu düşüncesi örneğin siyah rengi kabul etmemekle beraber bu rengin bir şeyde var olduğunu kabul etmeye benzetilerek eleştirilmiştir.⁴⁰ Bu eleştiriye binaen Mu‘tezile bu düşüncesinin sebebini de şu şekilde açıklamamaktadır: “Biz Allah için Âlimdir derken O’nun zat ve sıfatını aynı anda tasavvur ederiz, yani bu ifadede sıfat zattan ayrı düşmez. Hâlbuki ilim sahibidir dediğimiz takdirde, O’nun zatından başka bir de ilim diye müstakil mana tasavvur etmiş oluruz. Dahası Allah’ın sıfatı olarak kabul edeceğimiz bu mana da zatı gibi kadim olacaktır. Bu durumda Allah’ın zatından başka, daha değişik bir ifade ile Allah’ın zatı üzerine zâid, kadim manaların (sıfatların) mevcudiyetini ifade etmiş oluruz ki bu ifade de kadimlerin çoğalmasında (taaddüd-i kudema) demek olur. Taddüd-i Kudema ise İslam dinin tevhid prensibine aykırıdır.”⁴¹

İşte Mu‘tezile zikredilen sıfatlar konusundaki düşünce metoduna irade sıfatını da dâhil etmiş ve bu bağlamda iradeyi Allah’ın zatından ayrı ve zatına zâid olarak görmemişlerdir. Onlar Allah’ın irade sıfatını; bir mahalde olmaksızın ve de sonradan yaratılmış, muhdes olarak kabul etmişlerdir. İradenin Allah’ın zatı ile beraber kadim olmasının imkânını da de şu şekilde reddetmişlerdir: Şayet irade kadim olsaydı ezelde (zat ile beraber), iki kadimin mevcudiyeti gerekirdi, bu ise tevhid prensibine aykırıdır. Şu da var ki Allah’ın irade sıfatı kadim olsaydı murad olan (ilahi iradenin kendilerine taalluk ettiği) şeylerin kadim olmasını gerektirirdi; Çünkü murad olmaksızın iradenin olması acz belirtisidir, bu ise yüce Allah hakkında muhaldir.⁴² Burada Mu‘tezile’nin bu tezine karşın İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) de önemli bir itirazda bulunmuştur. Gazzâlî, Mu‘tezile’nin “İradenin kadimiyeti muradın kadimiyetini iktiza eder” görüşüne karşın kılıcın kınındaki ve de kınından çıkarıldığı durumu örnek vermiştir. Buna göre kınından henüz çıkarılmamış ve dolayısı ile kendisi ile “kesmek” fiili murad olunmamış bir kılıç için pekâlâ “keskindir” ifadesi kullanılır. Keza “kesmek” fiili murad edilip bir şey kesilince de kılıç için “keskindir” ifadesi kullanılır. Gazzâlî’ye göre ilahi sıfatlara da bu bağlamda yani semantik bağlam çerçevesinde yaklaşmak gerekmektedir. Birinci mana itibarı ile kılıç henüz kesmemiştir ancak yine de “kesici” olarak nitelenir. Çünkü nitelik o işi yapmış olmak değil bilakis yapıcı olmak, o konuda güç ve kabiliyet sahibi olmak demektir. İşte Mu‘tezile’nin hatası konuya semantik yaklaşmamak olmuştur. Aynı şekilde

³⁵Şehristani, Mîlel ve Nihal. Çev: Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.2015), 64

³⁶Şehristani, Mîlel ve Nihal,83

³⁷İşık, *Mu‘tezile’nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, 61; Mustafa Sait, Yazıcıoğlu, *Kelam Ders Notları* (Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967), 51-52.

³⁸Taftazani, *Şerhu’l Akâid*, Trc: Süleyman Uludağ, 122.

³⁹ Sinanoğlu, Mustafa, “Muattıla”, TDV İslam Ansiklopedisi, 30.Cilt, 2005. s.330-331

⁴⁰Taftazani, *Şerhu’l Akâid*, Trc: Süleyman Uludağ, 132.

⁴¹Nureddin, es-Sabuni, *Maturidiyye Akâidi*, Trc: Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 8.Bsk., 2005), 71-72.

⁴²Sabuni, *Maturidiyye Akâidi*, 99.

bardaktaki henüz içilmemiş su için “susuzluğu giderici” ifadesi kullanılabilir. Her ne kadar o su o fiili icra etmemiş olsa da o kabiliyet ve güç onda yaratılmıştır. Başta İrade sıfatı olmak üzere diğer her bir sıfat da bu şekildedir.⁴³

Yine Mu‘tezile’ye göre Allah’ın iradesi, emri ile eş değer olmakla beraber; muhabbeti, rızası ve ihtiyarı ile de eş değer anlamdadır.⁴⁴ Bu bağlamda Kâdî Abdülcebâr ve Ebû Ali el-Cubbâi’ye göre Allah’ın iradesinin zâtı ile kadim olması bir de şu açıdan mümkün değildir ki eğer irade zat ile kadim olsaydı Allah, zâtı ile mürid olacaktı ki bu durumda Allah’ın bir an dahi fâil olmaması düşünülemezdi. Hatta âlemdeki ma‘siyet ve şerhlerin de olmaması lazım gelirdi. Çünkü kadim bir irade bunların olmamasını iktiza eder. Zira zat ile mürid olmak kötülüğü irade etmemek demek olur. Zulüm ve kötülükler de mevcut olduğuna göre Allah zâtı ile mürid değil demek olur ki bu da O’nun iradesinin zâtı dışında mahalsiz olarak var olduğunun izahıdır. Bir başka açıdan bakılırsa Allah zâtı ile Âlim olup her bir bilineni bildiği gibi zâtı ile Mürid de olmuş olsaydı aynı şekilde her bir irade edileni irade etmiş olması gerekirdi. Bu da mümkün değildir. Çünkü öncelikle bu durumda irade edilenlerin sonsuz olması lazım gelirdi ki bu muhaldir.⁴⁵ Akabinde bir kul kendisi için mal-mülk arzu ettiğinde Allah’ın da keza onun için mal-mülk irade etmesi lazım gelirdi ki bu da bariz olduğu üzere mümkün olmamıştır. Son olarak, iki kişiden her birisi girdikleri müsabakada bir diğerine galip gelmeyi arzu ettiğinde Allah’ın her ikisinin de arzusunu irade etmesi gerekirdi ki bu da arzunun zâtı itibarı ile muhaldir. Dolayısı ile Allah zâtı ile değil bilakis zâtı dışında hadis bir irade ile irade edendir.⁴⁶ Mu‘tezile bu fikirlerine bir de ilahi vahiyden destek sunmuştur ki onlara göre Allah söz konusu ayetlerde zulümleri irade etmediğini haber etmiştir.⁴⁷

Ancak Mu‘tezile’nin adedi olduğu üzere onlar kendilerini zahiren de olsa haklı kılan ayetler gördüklerinde o ayetin zahirine sınıksız yapışırlar. Fakat kendilerini haksız kılan ayetleri ise diledikleri yönde te’vil ederler. Nitekim Mu‘tezile’nin kendilerini zahiren haklı kılan söz konusu ayete karşılık kendilerini zahiren haksız kılan ayeteler de bulunmaktadır.⁴⁸ Ehl-i İ’tizal bu gibi ayetlerin de bulunmasına rağmen ifade ettiğimiz gerekçelerinden dolayı Allah’ın zâtı ile mürid olmayıp iradenin de hadis olduğunu ısrarla savunmuşlardır. Bu muhdesliğin sonucu olarak da kulların fiillerini “hasen”, “kâbih”, “mübah” olarak üçe taksim etmişlerdir. Akabinde ise Allah’ın iradesinin bu üçlü taksimden sadece “hasen” olan fiillere –emir babında- taalluk ettiğini ifade etmişlerdir.⁴⁹ Dahası onların fiillerinin yaratılmasına herhangi bir etkide bulunmayacağını belirtmişlerdir.⁵⁰ İlahi iradenin kulların fiillerine taalluk edilmesini ise onların fiillerini yaratmak olarak değil de onları kendi fiillerinde hür bırakmak olarak yorumlamışlardır.⁵¹

Fakat Nûreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) Mu‘tezile’nin bu görüşünü “ muhdes olarak kabul ettiğiniz bu iradenin varlığa çıkması nasıldır? Kendiliğinden mi yoksa Allah’ın yaratması ile mi? (Eğer kendiliğinden denir ise bu Allah’ı inkâr olur). Yok, Allah’ın yaratması ile denilirse de yine sorarız Allah onu irade ile mi yoksa iradesiz mi yaratmıştır? Eğer iradesiz derse bu durum Allah için cebri kabul olur. Yok, eğer irade ile derse yine sorarız Allah’ın bu iradesi kadim midir yoksa hadis mi? Eğer kadim derse zaten bizim cevabımızı vermiş olur. Yok, eğer hadis derse de biz bu soru döngüsünü yine başa alırız ve bu teselsüle gider.” şeklinde bir mantık yürütmesi ile eleştirerek bu görüşün batıl olduğunu ifade etmiştir.⁵²

Ehl-i İ’tizal ilahi iradenin mevcudiyeti konusunda ise üç ihtimali söz konusu edip şöyle demişlerdir: İrade ya Allah’ın zâtında ya zâtının dışında bir mahalde yahut herhangi bir mahalde olmaksızın vardır. Eğer birincisi kabul edilirse bu Allah’ın zâtının hadislerle mekân olduğu ve netice olarak O’nun da hadis olduğu ifade edilmiş olur ki bu mümkün değildir. Eğer ikincisi kabul edilirse o zaman da irade edenin-mürid- Allah değil de kendisinde iradenin var olduğu mekân kabul edilmiş olacaktır ki bu da mümkün değildir. Geriye kabul edilmek adına sadece üçüncü ihtimal kalmaktadır.⁵³

⁴³ Gazzâlî, el-İktisâd fi’l-İtikâd. Trc: Kemal Işık (Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971). 116

⁴⁴ Hulusî Arslan-Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelam*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 197

⁴⁵ Kâdî Abdülcebâr, Şerhu’l-Usûli’l-Hamse, Çev: Çelebi, İlyas, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul, 2013, II. Cilt, S.224-226

⁴⁶ Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler’in Kelam Sistemi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 252-254

⁴⁷ Hulusî Arslan-Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 198; Söz konusu ayet için bkz: Mü’min Suresi 31. Ayet Meali: “...Allah kullarına bir zulüm dileyecek değildir.”

⁴⁸ Maide Suresi 49: “...Allah, bazı günahları sebebiyle başlarına bir belâ getirmek istiyordur...”; Yasin 23: “...Allah, eğer bana bir zarar dilerse...”; Hud 34: “...Eğer Allah sizi azınlığınızın içinde bırakmayı dilemişse...” vb.

⁴⁹ Kâdî Abdülcebâr, Şerhu’l-Usûli’l-Hamse, Çev: Çelebi, İlyas, 252

⁵⁰ Şerafeddin, Gölcük, Bakıllani ve İnsanın Fiilleri (Ankara: TDV Yayınları, 1.Bsk., 1997). 99.

⁵¹ Sinanoğlu, Mu‘tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti, 89

⁵² Sabuni, *Maturidiyye Akâidi*, 100

⁵³ Kâdî Abdülcebâr, Şerhu’l-Usûli’l-Hamse, Çev: Çelebi, İlyas, 236-238

Mu'tezile, Allah'ın bu sıfatını insan için de mümkün hatta zorunlu olarak görmüştür. Aksi takdirde kul bir iradeye sahip olmaksızın eylemde bulunursa bu onun cebr altında hareket ettiğini⁵⁴ ve aynı şekilde bu fiilinden sorumlu tutulursa bunun da zulüm olacağını⁵⁵ bu iki durumun ise Allah'ın adaleti, hikmeti ile uyuşmayacağını belirtmiştir.⁵⁶

Ehl-i İ'tizal, Allah ile insanın iradesinin birbirinden "azm" kavramı ile ayrıldığını ve azm etmenin ise sadece insan için geçerli olup bazen olumlu cevap vermeyeceğini bu durumun ise ilahi irade ile insanın iradesinin farkı olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Fakat insan için iradenin mümkün olmasının bazı şartlara bağlı olduğu ve bu şartların da: İnsanın "bilen" bir varlık olması gerektiği, eylemde bulunmanın bir "amaç" taşıması gerektiği ve de bu eylemin bizzat o kişinin "kastettiği şey" olması olarak üçe ayırmışlardır.⁵⁸ Yani "şuur", "amaç", "kasıt ve eylemin birliği" olarak üç kavramda ifade edilebilir.

Bu şartlara Ebu Haşim el-Cubbâi de şu şekilde değinmiştir: Eğer bir fiil kişinin kendi kastı olmaksızın meydana gelirse o zaman kişinin o fiil hakkında "bilgisi" ve "inancı" olmaz. Kasıt olmaksızın bir fiilin meydana gelmesi caiz değildir. Eğer böyle olmasaydı hata yapanın hatasında kasıt olmazdı. Dolayısı ile bilen kişinin bunu yapması ancak kasıt sonucu olmaktadır.⁵⁹

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Mu'tezile'nin Allah için kullandığı irade ile insan için kullandığı iradenin mahiyetleri de eş değer değildir. Birbirinden kesin çizgilerle ayrı tutulmuştur. Ve Allah'ın iradesinin, muradı ile birlikte olduğunu; bir şeyi irade ettiği anda derhal vücut bulduğunu kabul etmişlerdir.⁶⁰ Mu'tezile âlimlerinden İbrahim en-Nazzâm, Allah'ın iradesini fiili sıfatlardan kabul edip onu tekvini irade ile eş değer tutmuştur. O da Allah'ın irade sıfatı ile insanın irade sıfatını birbirinden ayrı tutarak Allah'ın iradesinin gerçekleşmesinin yine Allah'ın "kün (ol)" emri ile derhal olacağını; insanın iradesinin gerçekleşmesinin ise belli şartlara, zamana, sürece bağlı olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Nazzâm'ın ilahi irade tanımlaması üç şekilde ifade edilebilir. Bunlardan birincisi "Allah'ın yaratması" olarak yani tekvin sıfatı şeklinde, ikincisi kullarının "fiillerinin emredicisi" olması şeklinde, üçüncüsü ise henüz gerçekleşmemiş şeylere ilişkin "hüküm ve haber vermesi" şeklindedir.⁶¹ Buradan bizim konumuzla ilgili olarak Nazzam'ın ilahi iradeyi, "kulların fiillerinin emredicisi" olarak tanımladığını söyleyebiliriz. Bu konuda Mu'tezili âlimlerden Ebû Mûsâ el-Murdâr (ö. 226/841) hariç diğer âlimler Allah'ın iradesinin sadece iyiliğe taalluk edici olduğunu öne sürmüşlerdir. Murdâr ise iradenin iyiliğe taalluk etmekle beraber ma'siyetlere de taalluk ettiğini ifade etmiştir. Buna mukabil O'nun iyilikleri irade etmesinin onları emretmesi, kötülükleri irade etmesinin ise onlardan razı olmamakla beraber onları işlemekte kullarını hür bırakması olduğunu da öne sürmüştür.⁶²

Zemahşeri de (ö. 538/1144) irade sıfatını diğerleri gibi ele almıştır. Ona göre ilahi irade Allah'ın zatı dışında mahalsiz olarak yaratılmış olup fiili bir sıfattır. Kulun iradesi ise bir mahalde (kulda) yaratılmıştır. Dolayısı ile Allah'ın iradesi ile kulun iradesinin mahiyeti birbirinin aynısı değildir. Zira kulun iradesi kasıt, tasavvur, tasarı, yönelmek gibi aşamaları kapsayan bir sürece bağlı iken Allah'ın iradesi herhangi bir aşama veya süreç ile kayıtlı değildir. Bilakis O'nun iradesi ayetin ifadesi ile sadece bir "ol" sözüden ibarettir ki o da derhal oluverir. Bununla beraber Zemahşeri'ye göre Allah'ın iradesi kadim de değildir. O'nun iradesi Allah'ın zatından olmamakla beraber başka bir mahalde de olmadan yani mahalsiz olarak hadistir. Burada Zemahşeri, firkasındaki diğer âlimlerin usulünü devam etmiştir ki ona göre de Allah'ın irade sıfatı kadim olsaydı –yukarıda da zikredildiği üzere- güzel ve çirkin fiil ayrımı olmadan her bir fiili iraden eden olması lazımdı. Bu durum ise bir fiilde aynı anda iki zıt a'razın bulunmasının imkân dâhilinde olamaması gereği muhal olmaktadır. Dolayısı ile ilahi irade mahalsiz olarak hadis olup fiili bir sıfattır ayrıca sadece güzel-hasen- fiillere taalluk eder.⁶³

Mu'tezile'nin geneli ilahi iradeyi fiili sıfatlardan kabul etmekle beraber bunlardan Bağdat ekolü kurucusu Bısr b. Mu'temir (ö. 210/825) ilahi iradeyi; fiili sıfatlardan kabul edip zati sıfat ve fiili sıfat olmak üzere iki kısma ayırarak ele almıştır. İradenin zati sıfat olarak isimlendirdiği kısmını Allah'ın "bilmesi, dilemesi" ve de "kulların hasen olan fiillerini emredicisi" olarak kabul etmiştir. Fiili sıfat olarak nitelendirdiği kısmını ise "kendisi ile dilenen şey" ve "yaratma" olarak kabul etmiştir. Ayrıca bu

⁵⁴Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 103

⁵⁵Erdemci, Cemalettin, *Kelam İlmine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 4.Bsk, 2012), 49.

⁵⁶Bulut, *İslam Mezhepler Tarihi*, 212.

⁵⁷Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 117

⁵⁸Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 109.

⁵⁹Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelam Sistemi*, 382-323

⁶⁰Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 85-86, 117.

⁶¹Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 91-93.

⁶²Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 98.

⁶³Hilmi Kemal, Altun, "Zemahşeri'nin Kelâmî Görüşleri" (İstanbul Üniversitesi: Doktora Tezi, 2019), 107-115

iki irade türünün bir yerde bulunamayacağı dolayısı ile ilahi iradenin, kullarının fiillerini dilemek olduğu ve bu dilemenin de -daha önce de belirtildiği gibi- emirler olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴

4. ALLAH'IN İRADESİ-KULUN FİİLİ İLİŞKİSİ

Bu konuda Mu'tezile'nin görüşü –yukarıda da zikredildiği gibi- Allah'ın iradesinin kulun fiili ile ilişkisi sadece o fiili emretmesi⁶⁵ şeklindedir. Yoksa onu fiilinde zorlayıcı veya onun fiilini yaratıcı manasında değildir. Emirden kasıt ise o fiili istemesi, dilemesi olduğudur.⁶⁶ Ancak bu emrin sadece iyi fiiller için geçerli kabul edildiği de ayrıca belirtilmiştir. Hemen belirtmek gerekir ki emrin iyi işlerde geçerli olması konusunda istisnalar olsa da Mu'tezile cumhurunun akidesinin bu minvalde olduğu söylenebilir.

Fiillerde zorlayıcı olmama ve de fiilleri yaratmama görüşünü Mu'tezile şöyle açıklamaktadır:

A) Eğer kulun fiilinde Allah zorlayıcı olsaydı bu iki şekilde olurdu: Ya kulun hüsün(güzel) fiillerinde cebr yahut kubuh (çirkin) fiillerinde cebr.

1- Kulun hüsün işlerinde cebrin bâtil oluşu: Allah'ın kulun iyi fiillerini cebr ile yaptırması durumunda kulun bu fiilinden ötürü mükâfatlandırılması anlamsız olur.

2- Kulun kubuh işlerinde cebrin bâtil oluşu: Allah'ın kulun çirkin fiillerini cebr ile yaptırması durumunda ise kulun bu fiilinden dolayı kötü bir akıbet ile cezalandırılması, azaba uğratılması zulüm olur ki bu da Allah'ın adaletine ters düşer.⁶⁷

B) Eğer kulun fiilini Allah yaratmış olsaydı bu da iki durumda mümkün olurdu: Aynı şekilde ya kulun hüsün(güzel) fiillerini yahut kubuh(çirkin) fiillerini yaratıcı olacaktı.

1- Allah'ın kulun hüsün(güzel) fiillerini yaratmasının bâtil oluşu: Şayet Allah kullarının iyi fiillerini yaratıyor ise bu durumda Allah'ın kullarını övmesi, methetmesi geçersiz olup bu medihler, övgüler yine Allah'a dönecektir. Hâlbuki Allah kulları övmüştür. Demek ki fâil kuldur.⁶⁸ Ancak burada şunu da ifade etmek lazım gelir ki Mu'tezile kulun bu gruptaki fiilleri üzerinde Allah'ın iradesinin mecazen etkili olduğunu söylemişlerdir ki bu lütuf, rıza, sevgi anlamındadır.⁶⁹ Zira O'nun kulların iyi fiillerini emretmesi aynı zamanda mecazen irade etmesi de demektir.⁷⁰

2- Allah'ın kulun çirkin fiillerini yaratmasının bâtil oluşu: Allah'ın kulların çirkin fiillerini yaratması durumunda bu fiillerin fâili Allah olur ki bu durum hem Allah'ın hikmetli iş yaratmasına hem de Allah'ın, kullarının kötülüğünü istememesini ifade eden ayetlerine ters düşecektir. Dahası fiilleri yaratarak fiillerin fâili Allah olacağı halde kulları sorumlu tutmasının da O'nun adaletine ters düşecektir. Bu gibi durumlar da muhal olduğuna göre kulun fiilinin fâili Allah değil kul olmaktadır.⁷¹

Fiillerin Allah veya kula nispetine dair de onlar fiilin tamamen kula ait olduğunu ve kulun bu fiilleri Allah'ın kendisinde o anda yaratmış olduğu bir irade ile yarattıklarını söylemişlerdir.⁷² Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Mu'tezile, “kul fiilinin yaratıcısıdır” derken kullandığı “yaratma” fiili ile “Allah fiilin yaratıcısıdır” derken kullandığı “yaratma” fiilini birbirinden ayırmakta ve kulun yaratmasını, Allah'ın verdiği kudretle “var olandan yaratma”; Allah'ın yaratmasını ise “yoktan yaratma” olarak ifade edip akidesini izaha kavuşturmuştur.⁷³

Mu'tezile'nin ilahi irade konusundaki bu görüşlerine mukabil daha önceden mensubiyeti olduğu Eş'arilik fırkasından Fahreddin er-Râzî'nin de fikirlerine bakmak kısmen de olsa i'tidali sağlayacaktır. Râzî bu konuda mensubu olduğu fırkayı takiben kulun fiilinin asıl yaratıcısının ve irade edicisinin Allah olduğunu ifade etmiştir. Kul ise bu fiiline mecazen kayıtlı olup kesb, kasıt ve ihtiyarı(tercihi) sebebi ile bu fiilden sorumlu olmaktadır. Ona göre kulda fiili öncesinde o fiili yapmaya yönelik bir istek ve arzu oluşur akabinde ise kul o isteği eyleme dökmeyi irade eder ve Allah da kulda bir güç (İstitaat) yaratır ki kul o güç ile fiile yönelir ancak yine de fiil Allah tarafından yaratılmış olur. Zira kuldaki arzu-istek, irade ve de fiil Allah tarafından yaratılmış durumlardır. İşte kulu sorumlu tutan bu kesbi ve ihtiyarı yönelmesidir. Zira kul pek çok zaman pek çok eylemde bulunmak ister ancak bir kısmını

⁶⁴Şehristani, Milet ve Nihal. Çev: Mustafa Öz, 2015, 76

⁶⁵Gölcük, *Bakillani ve İnsanın Fiilleri*, 68-69.

⁶⁶Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 85-86, 117

⁶⁷İşık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşler*, 69.

⁶⁸Sabuni, *Maturidiyye Akaidi*. 134-136.

⁶⁹Hulusi Arslan-Mustafa Bozkurt, *Sistemantik Kelam* (TDV Yayınları, Ankara, 2016), 199

⁷⁰M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturîdî* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), 205

⁷¹Sinanoğlu, *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, 83-89

⁷²Gündoğar, “*Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi*”, 210.

⁷³Ahmet Saim, Klavuz, “*Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*” (İstanbul: Ensar Yayınları, 27.Bsk., 2017), 163.

gerçekleştirebilmektedir. Eğer fiile ilişkin zikredilen arzu-istek, irade ve de yaratma eylemleri kulan olsaydı her bir eylemin kastedildiği şekilde gerçekleşmesi icap ederdi. Durum bu şekilde olmadığına göre kul mecaz; Allah ise hakikat itibarı ile fiilin irade edicisidir. Kulu mes'ul kılan ise onun kesbidir. Hem ilahi vahyin konu ile ilgili ayetleri de bu izahları doğrulamaktadır. Mesela Ali-İmran Suresi 8.ayette Allah meâlen “Rabbimiz! Bizi doğru yola erıştirdikten sonra kalplerimizi eğriltme...” buyurmaktadır. Dolayısı ile kalpler Allah’ın tasarrufunda olduğuna göre kalbe gelen arzu ve istekler de Allah’ın yaratmasındandır. Keza Râzî Mu‘tezile’nin görüşlerine destek kıldığı Kehf Suresi 29. “...Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin...” ayet mealini de kendi lehine yorumlayarak Mu‘tezile’yi eleştirmiştir. Râzî’ye göre Mu‘tezile’nin aksine kul burada imanı veya inkârı yaratıcı değil kesb edicidir. Diğer bir ifade ile kendisinde yaratılan tercih etme gücü ile tercih edicidir. Yaratma noktasında ise kul acizdir. Râzî bu tespitine; Nisa Suresi 136.: “Ey iman edenler! Allah’a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin...” ve Mücadele Suresi 22.: “... İşte onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir...” ayet meallerini de destek kılmaktadır ki Allah ilk ayette “her halinizle imana yönelin imanı tercih edin” ifadesi ile kulun kesbini, tercihini kastetmiş ikinci ayette ise “imanı kalbe yerleştirmek” ifadesi ile de kendisinin yaratmasını kastetmiştir.⁷⁴

Zemahşeri’ye göre de Allah’ın iradesi kabih olan fiillere taalluk etmez. O’nun iradesi emir anlamında kulun yalnızca hasen fiillerine taalluk eder bu ise O’nun hikmetli fiil yapması sebebi iledir. Hatta Zemahşeri bu konuyu “sarif” ve “dâi” kavramları ile açıklamıştır. Buna göre Allah’ın kabih fiillerin iradesinde hikmet yoktur dolayısı ile bu fiiller Allah tarafından irade edilmez ki bu durum onun nezdinde “sarif”; hasen fiillerin iradesinde ise hikmet bulunduğu için Allah daima hikmetli fiil irade eder ki bu da yine onun nezdinde “dâi” olarak isimlendirilmiştir.⁷⁵

Mu‘tezile’nin irade konusunda diğer fırkalardan farklı olarak böyle bir ayrıma gitmesinin temelinde Ehl-i İ’tizal’in temel endişesi olan Allah’a şirk koşma ve de kulların dini-beşeri hayatlarında rehavete kapılıp gerek nefislerine gerekse de birbirlerine zulüm etme endişesinin olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifade ile hem tevhit akidesini hem de sosyal-beşerî-dini hayatı muhafaza adına böyle bir akideye yönelmişlerdir.

Mu‘tezili âlimler bu görüşlerini savunurken kullandıkları yöntem -izahlarda da görüldüğü üzere- Kur’an-ı Kerim’den kendi görüşlerini zahiren de olsa destekleyen ayetleri hemen almak; desteklemeyen yahut reddeden ayetleri ise te’vil etmek olmuştur.

5. SONUÇ

Sonuç olarak Mu‘tezile’nin, başta mürtekb-i kâbire faktörü olmak üzere siyasi ve dini etkenler sonucunda ortaya çıktığını söyleyebiliriz. İrade sıfatının tartışma konusu olmasına etken olan birkaç önemli faktörü şöyle açıklayabiliriz. Öncelikle ifade ettiğimiz üzere tevhid akidesinin muhafazasının gerekliliği ifade edilebilir. Çünkü söz konusu fırkaya göre sıfatları ezeli kabul etmek bu akideye zarar vermektedir. Bunun haricinde cebri savunuların, insanın eylemlerinin fâilinin Allah olduğu görüşü bulunmaktadır. Bu da fırkanın beş temel akidesine aykırıdır ki akideye göre Allah adildir. Cebriilerin bu görüşleri ise Allah’ın adil oluşu akidesine muhalif olmaktadır. Bir başka etken ise siyasi idarecilerin cebri görüşü kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak halka zulümler yapması bulunmaktadır. Böylelikle siyasiler yaptıkları zulmü Allah’ın takdirine bağlayarak kendi mes’uliyetlerini görmezden gelmişlerdir. Bu durum ise zorbanın, zulmün daha da artmasına sebep olmuştur. Ayrıca insanın dini ve beşerî hayatında rehavete kapılmasına bağlayabiliriz. İşte Mu‘tezile böyle bir ortamdan hareketle insana tam bir hürriyet hakkı tanımakla insanın eylemlerinden sorumlu olacağı düşüncesini vurgulamak istediğini ve de tevhid akidesini muhafaza ettiğini söyleyebiliriz. İrade tanımlamaları ve irade yorumlamaları ise genel olarak onun muhdesliği noktasında birleşmiştir.

Ehl-i Sünnet mezhebinin aksine bu mezhep Allah’ın irade sıfatını O’nun zati değil aksine fiili sıfatlarından kabul etmiştir. Bu iddialarına her ne kadar “iradenin zati sıfat olmasının kabulü durumunda Allah’ın bir an dahi fâil olmaması düşünülemez” gibi bir gerekçe sunsalar da dikkat edilmelidir ki zaten Allah, Rahman Suresi 29. Ayet mealen “...O, her an yaratma halindedir.” buyurarak kendisinin her an bir işte olduğunu ifade etmiştir.

Yine onlara göre Allah’ın iradesi muhdestir, kulun iradesi de muhdestir. Ancak kulun irade sıfatı bir mahalde bulunması zorunlu olan sıfat iken Allah’ın irade sıfatı için bu düşünülmez. Zira O’nun irade

⁷⁴ Hamdi, Gündoğar, “Fahreddin er- Razi’de irade- Fiil ilişkisi”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012: 3. Cilt, 6. Sayı, 63-67

⁷⁵ Altun, “Zemahşeri’nin Kelâmî Görüşleri”, 110-112

sıfatı bir mahalde olmaksızın muhdestir. İradenin husun ve kubuha taallukunda ise fikir birliği olmasa da genel olarak iradenin hasen –güzel, hayır- olan şeylere taalluk ettiğini kubuh-çirkin, şerr- olan şeylere ise taalluk etmediğini söylemişlerdir. Ancak onların akidesine göre ilahi iradenin hasen (iyi) fiillere taalluk etmesi ise cebri bir mana olarak değil de ayetlerde de ifade edildiği üzere emredici bir mana olarak anlaşılmalıdır. Aksi halde kulun imtihanının bir ölçütü olmayacaktır. Yukarıda da temas edildiği üzere Mu'tezile kelamcısı olup da bu konuda farklı düşünen birkaç istisna bulunmaktadır. Bunlardan Kâdî Abdülcebâr iradenin hayra taalluk edebileceğini söylemekle beraber şer olan şeylere de taalluk edebileceğini ancak Allah'ın şerri murad buyurmadığını dolayısıyla ilahi iradenin şerre taalluk edebilecekken etmediğini belirtmiştir. Ebu Huzeyl Allâf ise Allah'ın iradesinin şerre-zulme taalluk edebileceğini ancak Allah'ın hikmetinden dolayı bunu yapmadığını belirtmiştir.

Mu'tezile'de genel olarak Ehl-i Sünnet çerçevesi dışında bir irade anlayışı şekillenmiştir. Ehl-i İtızal'in böylesi bir akidesi zaman zaman Allah hakkında keskin bir dil kullanıp koyu hükümler vermelerini neticelendirmiştir. Her ne kadar böylesi bir netice sağlıklı olmasa da bunu onların gayr-i müslim muarızlarının Allah hakkındaki ifrata varan zanlarından ve de o zamanki toplum yaşayışının rahatından kaynaklı görmek daha sağlıklı olacaktır.

KAYNAKÇA

- İRFAN, A. (2010). *İslam'da İ'tikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*. (Çev., M. Saim Yeprem), İstanbul: TDV Yayınları.
- ALTUN, H. K. (2019). *Zemahşeri'nin Kelâmî Görüşleri*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- ARSLAN, H.&BOZKURT, M. (2016) *Sistematik Kelam*. Ankara: TDV Yayınları.
- BAĞDADI, A. (2014). *El Fark Beynel Fırak*. (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara: TDV Yayınları.
- BULUT, H. İ. (2016). *İslam Mezhepler Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları.
- ERDEMCİ, C. (2012). *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: dem Yayınları.
- GAZÂLÎ (Ebu Hamid) (1971). *El-İktisat fi'l-i'tikad*. (Çev., Kemal Işık), Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat F. Yayınları.
- GÖLCÜK, Ş. (1997). *Bakillani ve İnsanın Fiilleri*. Ankara: TDV Yayınları.
- GÖLCÜK, Ş. & TOPRAK, S. (2012). *Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi Yayınları.
- GÜNDOĞAR, H. (2004). Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, VIII (2)*, 205-218
- GÜNDOĞAR, H. (2012). Fahreddin er-Razi'de irade- Fiil ilişkisi. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, III. (6)*, 55-70
- İŞİK, K. (1967). *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- İŞİK, K. (1977). Nazzam ve Düşünceleri. *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, III(3)*, 101-113.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR (2013). *Şerhu'l-Usûli'l Hamse (Cilt II)*, (Çev: İlyas Çelebi). İstanbul. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- KILAVUZ, A.S. (2017). *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- KOLOĞLU, O.Ş. (2017). *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. Ankara: TDV Yayınları.
- KURT, H. (2011). İmam Maturidi'de Mu'tezili Ka'bi'nin Eleştirisi. *Bilimnaame Dergisi, XX(1)*, 109-134.
- NESEFÎ (Ebu'l Muîn) (2004). *Tabsiratü'l Edille Fi Usuli'd-Din (Cilt I)*. (Çev: Hüseyin Atay). Ankara: TDV Yayınları.
- ÖZARSLAN, S. (2018). *Kelam Tarihi*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları.
- RAZÎ, F. (1978). *el-Muhassal* (Çev:Hüseyin Atay). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- SABUNİ, N. (2005). *el-Bidaye Fi Usuli'd-Din*. (Çev: Bekir Topaloğlu). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

- SİNANOĞU, A. (2000). *Mu'tezile Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- SİNANOĞLU, A. (2012). *İslam Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmam Ebu Hanife ve Vasıl b. Ata*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- SİNANOĞLU, M. (2005). Muattıla. TDV İslam Ansiklopedisi içinde (Cilt 30, s.330-331). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı
- ŞAHİN, H. (2003) *Kaderin İrade ve Kudret Sıfatlarıyla İlişkisi*.Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- ŞEHRİSTANİ. (2016). *Milel ve Nihal*. (Çev: Mustafa Öz). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- ŞIK, İ.& YÜRÜK, İ.(ed) (2015) *Kelam I*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- TAFTÂZÂNÎ (2013). *Şehu'l-Akaid*. (Çev: Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergah Yayınları.
- ÜNVERDİ, V. (2012). Kadı Abdulcebbar'da İradenin Aktörleri ve İrade Özgürlüğü. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 141-158
- YAZICIOĞLU, M.S. (1987). *Kelam Ders Notları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
- YEPREM, M. S. (2016). *İrade Hürriyeti ve İmam Mâturidi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- YILDIRIM, R. (2017). *Kelam Tarihi*. İstanbul: İşaret Yayınları.